
MATERIAŁY

„Studia Pastoralne” 2021, nr 17, s. 213-226

Marek Marczewski¹

Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna w Gdańsku

EKLEZJOLOGIA PASTORALNA

PASTORAL ECCLESIOLOGY

ABSTRACT:

Franciszek Blachnicki (1921–1987), za Antonim Grafem, który pierwszy zwrócił uwagę na konieczność wyprowadzenia dedukcji teologii pastoralnej z istoty Kościoła, podkreślił, że przedmiot tej naukowej refleksji jest bliżej określony jako „Kościół”, dlatego też zamiast o teologii pastoralnej precyzyjnie można mówić o „eklezjologii pastoralnej”. Nazwa ta w jego przekonaniu nie tylko oznacza, ale też nazywa adekwatnie, naukę, o której tu jest mowa. Pierwszy człon tej nazwy określa „przedmiot materialny”, a drugi wskazuje na „przedmiot formalny” tej dyscypliny. Blachnicki uważał, że obie nazwy: „eklezjologia pastoralna” i „teologia żywego Kościoła” można stosować zamiennie. Twierdził jednak, że lepiej będzie, jeśli określenia „teologia żywego Kościoła” będzie się używać w sensie eksplikatywnym w odniesieniu do nazwy „eklezjologia pastoralna”. Chcąc więc wyjaśnić bliżej, jaki jest przedmiot eklezjologii pastoralnej, należałoby powiedzieć: Eklezjologia pastoralna jest teologią żywego Kościoła”. Kościół żywy, a więc pojęty jako byt żywy i konkretny, byłby więc właściwym przedmiotem tej dyscypliny.

Franciszek Blachnicki (1921–1987), following Antoni Graf, who as first drew attention to the necessity to derive the deduction of pastoral theology from the essence of the Church, emphasized that the subject of this scientific reflection is more clearly defined as the “Church”, therefore, instead of pastoral theology, if we wish to be more precise, we can speak of “pastoral ecclesiology”. In his opinion, this name not only means, but also adequately designates, the science that is being discussed here. The first part of the term specifies its “material object”, whereas the second part points at the “formal object” of this discipline. Blachnicki believed that the terms “pastoral ecclesiology” and “theology of the living Church” can be used interchangeably. He was of the opinion, however, that it would be better to use the term “theology of the living Church” in an explicative sense in relation to the name “pastoral ecclesiology”. Therefore, if we want to explain what the subject of “pastoral ecclesiology” is, one should say: “Pastoral ecclesiology is the theology of the living Church”. A living Church, i.e. a Church understood as a living and concrete being, would therefore be the proper subject of this discipline.

---

¹ Dr hab. Marek Marczewski (1947) – teolog i pedagog pastoralny, profesor Wyższej Szkoły Społeczno-Ekonomicznej w Gdańsku.

Słowa kluczowe: eklezjologia, eklezjologia *communio*, eklezjologia pastoralna, teologia pastoralna, wspólnota

Keywords: ecclesiology, *communio* ecclesiology, pastoral ecclesiology, pastoral theology, community

W trakcie długotrwałej refleksji nad teologią pastoralną jako przedmiotem teologicznym², a także (może) nie tyle teologią życia Kościoła, co duszpasterstwem jako przedmiotem refleksji poddanym zasadom naukowej penetracji zagadnienia, stawiano pytanie o istotę teologii pastoralnej i duszpasterstwa. Znaczą je dwa etapy: pierwszy od roku 1777, to znaczy od wprowadzenia na uniwersytety nowej dyscypliny pod nazwą „*teologia pastoralna*”³, kiedy to autorzy zasugerowani tą nazwą ulegają tak zwanemu pastoralnoteologicznemu *a priori* i *circulus vitiosus* tradycyjnej teologii pastoralnej, jak to wykazali w swych opracowaniach ks. Franz Xaver Arnold (1898–1969) oraz ks. Heinz Schuster (1930–1986)⁴; drugi od roku 1841, to znaczy od daty ukazania się pracy ks. Antona Grafa (1811–1867), poddającej krytycznej analizie współczesny mu stan teologii pastoralnej⁵:

W nawiązaniu do Tybińskiej Szkoły Teologicznej rozumie teologię eklezjologicznie, to znaczy jako naukę samoświadomości Kościoła: „Kościół jest podmiotem i zarazem przedmiotem teologii”. Jest przedmiotem teologii w potrójnym aspekcie:

² F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, t. 1, cz. 2: *Eklezjologiczna dedukcja teologii pastoralnej*, Warszawa 2015, s. 27-189.

³ J. Müller, *Zu den theologiegeschichtlichen Grundlagen der Studienreform Rautenstrauchs*, „Theologische Quartalschrift” 146(1966), s. 62-97. Reforma studiów teologicznych w monarchii austro-węgierskiej w tym okresie była związana z nazwiskiem benedyktyna Johanna Franza Rautenstraucha (1734–1783). Zob. W. Schneider, *Pastoraltheologie im Kontext der Studienreform Franz Stephan Rautenstrauchs*, w: *Wege der Pastoraltheologie: Texte einer Bewußtwerdung*, Bd. 1, hrsg. A. Zottl, W. Schneider, Eichstätt 1986, s. 15-23; M. Marczewski, *Rautenstrauch Franz Stephan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 1235-1236.

⁴ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 31-33. „Na pytanie, co to jest teologia pastoralna, daje się odpowiedź, która *a priori* zawarta jest już w pytaniu: że jest to nauka o «*pasterzu*», o jego obowiązkach i czynnościach. Na pytanie: kto to jest «*pasterz*», jaka jest jego istota i jakie są jego zadania, odpowiedź znowu jest apriorystyczna, polega ona na powtórzeniu treści zawartej w pytaniu. «*Duszpasterz jest pasterzem*» powierzonej mu trzody Chrystusowej. Jest nim o tyle, o ile uczestniczy w urzędzie pasterskim Chrystusa, o ile jest Jego następcą i kontynuatorem. Być duszpasterzem znaczy czynić to, co czynił Chrystus, czyli prowadzić dalej Jego działalność. Kim zaś był Chrystus, jaka była istota Jego działalności? Chrystus był właśnie «*Pasterzem*», brzmi odpowiedź – i w ten sposób zamyka się *circulus vitiosus* tradycyjnej teologii pastoralnej” (Blachnicki, jw. s. 37). Zob. także: F.X. Arnold, *Pastoraltheologische Ansätze in der Pastoral bis zum 18. Jahrhundert*, w: *Handbuch der Pastoraltheologie*, Bd. 1, hrsg. von F.X. Arnold, K. Rahner [et al.], Freiburg–Basel–Wien 1964, s. 15-39; H. Schuster, *Die Geschichte der Pastoraltheologie*, w: *Handbuch der Pastoraltheologie*, Bd. 1, dz. cyt., s. 40-92.

⁵ A. Graf, *Kritische Darstellung des gegenwärtigen Zustandes der praktischen Theologie*, Tübingen 1841. Zob. także: A. Graf, *Trzydzieści sześć tez z teologii praktycznej*, tłum., oprac. i wstęp M. Marczewski, „Roczniki Teologiczne” 63(2016), s. 243-253.

„w swoim historycznym stawianiu się, w swojej niezmiennej istocie oraz w swoim budowaniu się w przyszłość, dokonującym się w teraźniejszości”. Tym trzem ujęciom odpowiadają trzy części teologii, które winny następować po sobie: teologia historyczna, systematyczna i praktyczna. Jedne z nich posiadają charakter czysto naukowy, inne – praktyczny. Teologia praktyczna, bo tak nazywa Graf teologię pastoralną, jest nauką i teorią samobudującego się Kościoła lub też nauką „o kościelnych, bosko-ludzkich czynnościach zmierzających do budowania się Kościoła”. Nadał jej również status samodzielnej dyscypliny naukowej, w której z istoty Kościoła można wyprowadzić „zarówno cel jego działania, jak i główne środki”⁶.

Ten stan rzeczy, to znaczy przeplatanie się tych dwóch ujęć (duszpasterstwa i eklezjologii), był i jest charakterystyczny właściwie do dziś i ma sporą dokumentację, mimo często mylących tytułów opracowań lub książek⁷, a przede wszystkim inicjatyw duszpasterskich o charakterze ogólnopolskim.

* * *

Charakterystyczną cechą eklezjologii pastoralnej⁸ jest jej zakotwiczenie w Kościele, a szczególnie w odpowiadającej współczesnej nam eklezjologii⁹, a więc jej umocowanie w dogmacie, w teologii dogmatycznej i opartych na refleksji dogmatycznej próbach formułowania dogmatu eklezjologicznego¹⁰, a nawet kierujących się dalej, ku pneumatologii, co wciąż pozostaje wyzwaniem rzuconym przez Czcigodnego Sługę Bożego ks. Franciszka Blachnickiego (1921–1987) teologom¹¹. Trudno się temu dziwić, gdyż eklezjologiczny nurt dedukcji teologii pastoralnej był przez wspomnianego już Księdza Profesora Arnolda przejęty od Grafa, który zerwał z „uporczywym nieporozumieniem” wyprowadzania tej dyscypliny od terminu *pastor*, koncentrując swe ujęcie na dogmacie chrystologicznym (zasada bosko-ludzka)¹², a także przez ks. Karla Rahnera (1904–1984),

⁶ M. Marczewski, Wstęp, w: A. Graf, *Trzydzieści sześć tez...*, dz. cyt., s. 244-245. Zob. także: F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 43-45; N. Mette, *Die Tübinger pastoral-theologische Schule*, w: *Von der Pastoraltheologie zur Praktischen Theologie 1774–1974*, hrsg. E. Weinzierl, G. Griesl, Salzburg–München 1975, s. 67-89.

⁷ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 31-59.

⁸ Tenże, *O eklezjologiczną koncepcję teologii pastoralnej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 8(1965), z. 1, s. 63-74.

⁹ Warto odnieść się w tym miejscu do monumentalnej *Dogmatyki katolickiej* autorstwa Księdza Profesora Czesława S. Bartnika (1929–2020), a ściślej do *traktatu VII – o Kościele (eklezjologia)*. Cz.S. Bartnik, *Dogmatyka katolicka*, t. 2, Lublin 2003, s. 7-267 (np. s. 40-41, 45, 53, 53-54).

¹⁰ A. Czaja, *Ku nowej formule dogmatycznej: jedna osoba w wielu osobach*, w: *Duch, który jednoczy. Zarys pneumatologii*, red. M. Marczewski, Lublin 1998, s. 259-293.

¹¹ F. Blachnicki, *Chrystus i Duch Święty u początków Kościoła. Pneumatologiczny wymiar Kościoła i jego konsekwencje pastoralne*, w: *Duch, który jednoczy. Zarys pneumatologii*, red. M. Marczewski, Lublin 1998, s. 199-210.

¹² Zob. jego nawiązanie do eklezjologicznej dedukcji teologii praktycznej ks. Grafa „o kościelnych, bosko-ludzkich czynnościach zmierzających do budowania się Kościoła” (F.

który podjął inicjatywę wydania kilkutomowego podręcznika teologii pastoralnej. Od niego pochodzą główne i kluczowe rozdziały oraz fragmenty ukazujące i podtrzymujące jednolitą linię całości podręcznika, osnutej wokół twierdzenia, że „teologia praktyczna zajmuje się – zawsze aktualnym – (samo)urzeczywistnianiem się Kościoła, na ile i o ile może być ono rozpoznane dzięki naukowej refleksji o sobie samym, oraz [wynikającej z] teologicznej analizy aktualnej sytuacji jako danej (krytycznie) i zadanej (normatywnie)”¹³.

Słuszność zakorzenienia przez Księdza Blachnickiego refleksji nad teologią pastoralną w eklezjologii, w nauce o Kościele podkreślił Ksiądz Profesor Bartnik, recenzent jego pracy habilitacyjnej, który napisał:

[...] teologia pastoralna różni się od systematycznej eklezjologii tym, że zmierza ona do realizacji *koinonii/wspólnoty* jako najwyższej wartości w kontekście aktualnej sytuacji Kościoła, choć to właśnie z niej zyskuje teologia pastoralna aktualny obraz Kościoła. Tym spostrzeżeniem wskazuje on na niezwykle bliski związek pomiędzy eklezjologią a teologią pastoralną, który ks. Blachnicki odniósł w swych poszukiwaniach do podjęcia prób związanych z wypracowaniem odpowiedniej nazwy dla tej dyscypliny teologicznej¹⁴.

* * *

Bilans prowadzonej dotychczas refleksji można za o. Viktorem Schurrem (1898–1971)¹⁵, ks. Ferdinandem Klostermannem (1907–1982)¹⁶ i ks. Franciszkiem Blachnickim¹⁷ sprowadzić do następujących punktów

- dokonano wyraźnego określenia przedmiotu teologii pastoralnej – nie jest ujmowana jako nauka o obowiązkach duszpasterza, lecz jako nauka o posłannictwie Kościoła;
- znaczące dla rozwoju teologii pastoralnej okazało się podkreślenie przez ojców Soboru Watykańskiego II celów duszpasterskich Kościoła;

Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 72-90); M. Marczewski, *Chrystologiczny dogmat Chalcedonu we współczesnej teologii pastoralnej*, „Vox Patrum” 38(2000), s. 381-392.

¹³ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 146. Zob. *Handbuch der Pastoraltheologie. Praktische Theologie der Kirche in ihrer Gegenwart*, Bd. 1-5, hrsg. F.X. Arnold, K. Rahner [et al.], Freiburg–Basel–Wien 1964–1972; M. Marczewski, *Rahner Karl. IV. Myśl teologiczna. 2. Teologia pastoralna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, dz. cyt., 1163-1164.

¹⁴ F. Blachnicki, M. Marczewski, *Wprowadzenie do współczesnej teologii pastoralnej: od pastorałoteologicznego aprioryzmu do Kościoła – sakramentu wspólnoty*, Kraków 2014, s. 31.

¹⁵ V. Schurr, *Pastoraltheologie im 20. Jahrhundert*, w: *Bilanz der Theologie. Perspektiven, Strömungen, Motive in der christlichen und nicht-christlichen Welt*, hrsg. von H. Vorgrimler, R. van der Gucht, Bd. 3, Freiburg i. Br. 1970, s. 371-435.

¹⁶ F. Klostermann, *Pastoraltheologie heute*, w: *Dienst an der Lehre. Studien zur heutigen Philosophie und Theologie*, hrsg. von katholisch-theologischen Fakultät der Universität Wien, Wien 1965, s. 49-108.

¹⁷ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 189.

- soborowa reforma Kościoła przyczyniła się między innymi do zwrócenia uwagi na konieczność reorganizacji studiów teologicznych, w tym także wszechstronnego przemyślenia odnowy studium teologii pastoralnej;
- we wszystkich opracowaniach dotyczących refleksji nad teologią pastoralną podkreśla się jej naukowy charakter; tym samym dokonano znaczącego przejścia od „*technologii*” duszpasterstwa do „*teologii*” praktycznej;
- pojawiło się wiele ujęć teologii pastoralnej, a ich charakterystyczną cechą jest najpierw usiłowanie skoncentrowania działalności Kościoła wokół określonej zasady teologicznej (wyprowadzonej z teologii lub nauk humanistycznych), a następnie przeciwdziałanie rozbiću tej dyscypliny na wiele cząstkowych dziedzin¹⁸.

Wydaje się, że swój ostateczny wzór, na miarę nam współczesnego czasu i naukowej refleksji, zyskała teologia pastoralna w podkreśleniu jej wymiaru „pastoralnego” i „ewangelizacyjnego” oraz „inkulturacyjnego”, co ostatecznie znalazło swój wyraz w adhortacji apostołskiej św. Jana Pawła II *Pastores dabo vobis*:

Pastoralność teologii nie znaczy bowiem, że teologia jest mniej doktrynalna lub zostaje wręcz pozbawiona swego naukowego charakteru. Oznacza natomiast, że teologia uzdalnia przyszłych kapłanów do głoszenia ewangelicznego orędzia w sposób odpowiadający kulturze ich czasów i do kształtowania działalności duszpasterskiej zgodnie z poprawną wizją teologiczną¹⁹.

Następny problem związany jest z silnie odczuwaną dziś potrzebą *ewangelizacji kultur* oraz *inkulturacji orędzia wiary* [...]. Fundamentem winna tu jednak być autentyczna teologia, inspirowana zasadami dotyczącymi inkulturacji²⁰.

¹⁸ F. Blachnicki, M. Marczewski, *Wprowadzenie do współczesnej teologii pastoralnej...*, dz. cyt., s. 47. Zob. także: R. Kamiński, *Ujęcia teologii pastoralnej na Zachodzie w okresie posoborowym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 26(1983), s. 3-30.

¹⁹ Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostołska *Pastores dabo vobis o formacji kapłanów we współczesnym świecie*, nr 55.

²⁰ Tamże. Należy tu podkreślić, że taki właśnie wymiar: ewangelizacyjny i inkulturacyjny posiada wypracowana przez Czcigodnego Sługę Bożego teologia pastoralna w założonym przez niego Ruchu Światło-Życie. Kardynał Karol Wojtyła jako arcybiskup, metropolita krakowski, podczas spotkania kapłanów-moderatorów oaz wakacyjnych w Poroninie (1972), powiedział między innymi: „Z biegiem lat w miarę rozwoju Kościoła, w świadomości Kościoła, w orientacji pastoralnej Kościoła, muszą przyjść formy nowe. I myślę, że właśnie ta forma, którą reprezentują oazy, jest taką nową formą. Przede wszystkim założenia doktrynalne, teologiczne są bardzo ściśle związane z Soborem Watykańskim II. To jest «*przetłumaczona*» na język pewnego ruchu, pewnego działania, eklezjologia *Vaticanum Secundum* w jej elementach centralnych: osoba, wspólnota ludu Bożego, wspólnota apostołska w najbardziej podstawowym znaczeniu tego słowa. Jest pewne pojęcie apostołstwa, które Sobór Watykański II bardzo dokładnie wypracował, którym przedtem nie dysponowaliśmy: *Dekret o apostołstwie świeckich* mówi, że wszelka działalność zmierzająca do tego, żeby cały świat skierować ku Chrystusowi, to jest apostołstwo (DA 2) i następnie pokazuje, w czym się to apostołstwo konkretyzuje i urzeczywistnia. Widzimy więc w nowy sposób samo pojęcie apostołstwa, samą rzeczywistość,

W dokumencie tym znajdujemy także obowiązujące – jak się wydaje – rozumienie teologii pastoralnej w jej ujęciu eklezjologicznym:

Konieczne jest zatem studium określonej dyscypliny teologicznej – *teologii pastoralnej, czyli praktycznej*, będącej nauką refleksją o codziennym wzrastaniu Kościoła, w mocy Ducha Świętego, w kontekście historii; a więc o Kościele jako „powszechnym sakramencie zbawienia” [KK 48], jako znaku i żywym narzędziu Jezusa Chrystusa, działającym przez słowo, sakramenty i posługę miłości. Teologia pastoralna nie jest tylko umiejętnością, zespołem wskazań, doświadczeń i metod. Ma status pełnoprawnej dyscypliny teologicznej, ponieważ czerpie z wiary zasady i kryteria działalności duszpasterskiej Kościoła w historii; Kościoła, który „rodzi” każdego dnia Kościół, jak to trafnie ujmuje Beda Czcigodny: *Nam et Ecclesia quotidie gignit Ecclesiam*. Wśród tych zasad i kryteriów szczególnie ważne miejsce zajmuje ewangeliczne rozeznanie sytuacji społeczno-kulturalnej i kościelnej, w której prowadzona jest działalność duszpasterska²¹.

* * *

Czcigodny Sługa Boży, prócz wprowadzenia nazwy „eklezjologia pastoralna” na określenie teologii pastoralnej, zajął stanowisko wobec rozmaitych prób określeń tego przedmiotu studiów teologicznych. Przyczyną i potrzebą zmiany oraz trudności z przyjęciem nazwy jest problem jej adekwatności. Dość często starano się „opisowo wyrazić istotę dyscypliny oznaczanej tym terminem, mówiąc, że teologia pastoralna jest *«teologią urzeczywistniania się Kościoła, działania i życia Kościoła lub teologią żywego Kościoła»*. W miejsce nazwy «teologia pastoralna» używano też nazwy *«teologia praktyczna»*²². On sam starał się obronić nazwę, wskazując, że pierwotnie spełniała ona funkcję nazywania i jej treść dokładnie odpowiadała samoświadomości dyscypliny przez nią określanej:

Nauka nazwana „teologią pastoralną” lub „pasterską” była nauką o pasterzu i jego obowiązkach. Samo określenie tej nauki cechowało przy tym swoiste zacieśnienie zarówno podmiotu, jak i przedmiotu działalności wyrażonej w obrazie pasterza. Podmiotem był tylko kapłan – duszpasterz, jedyny przedstawiciel urzędu Kościoła, przedmiotem – działalność pasterska, określona w swej treści raczej negatywnie, jako pozostała reszta (*Restpastoral*) po wyodrębnieniu w działalności Kościoła działalności nauczycielskiej i kapłańskiej²³.

Dzisiaj jest już sprawą oczywistą, że termin „teologia pastoralna” nie może być traktowany jako nazwa, z której można dedukować określenie istoty i przymiotów nauki tym terminem nazywanej. Można mu przypisać tylko funkcję oznaczania dyscypliny naukowej, której określenie trzeba dedukować z istoty mającego się urzeczywistniać Kościoła. Tylko w powyższym znaczeniu można by się zgodzić

którą to pojęcie oznacza”. Zob. F. Blachnicki, *Godziny Taboru*, Carlsberg–Lublin 1989, s. 24-25.

²¹ Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Pastores dabo vobis*, dz. cyt., 57.

²² F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 518.

²³ Tamże, s. 519.

na zachowanie tradycyjnej nazwy, z tym zastrzeżeniem, że trzeba się wystrzegać w pojmowaniu istoty tej nauki wszelkiego skojarzenia z treścią zacieśniającą sugerowaną przez samą nazwę „teologia pastoralna”²⁴.

Środowisko teologów języka niemieckiego przyjęło nazwę „teologia praktyczna” jako nowe, zastępcze, równoważne określenie terminu „teologia pastoralna”, co wymownie zostało podkreślone w tytule monumentalnego *Podręcznika teologii pastoralnej*²⁵. Przyjęcie tej nazwy nie znalazło zrozumienia u Księdza Blachnickiego, który tłumaczył to w następujący sposób:

Nazwa ta może być źle rozumiana, o ile skojarzy się z potocznym rozumieniem słowa „praktyczny” jako przeciwstawienie do określenia „teoretyczny”. Tymczasem „praktyczny” w tym wypadku ma oznaczać „dotyczący działania”. Chodzi więc o „teologię działania”. Od razu powstaje jednak pytanie o podmiot tego działania i wtedy trzeba dopowiedzieć, że chodzi o działanie Kościoła. Jeżeli termin powyższy ma określić przedmiot i istotę dyscypliny, o którą tu chodzi, potrzebne jest jeszcze drugie dopowiedzenie, że chodzi tu o działanie Kościoła w teraźniejszości [...]. Tak więc termin „teologia praktyczna” nie nazywa, ale raczej tylko oznacza dyscyplinę tu omawianą i nie posiada on tak zdecydowanych walorów, aby dać mu pierwszeństwo przed terminem „teologia pastoralna”, silniej zakorzenionym w tradycji. Gdyby zaś chciało się go stosować, polecałoby się mówić analogicznie do eklezjologii pastoralnej również o eklezjologii praktycznej²⁶.

Czcigodny Sługa Boży sugerował też przyjęcie nazwy „teologia apostołstwa”, uznając opisaną w Dekrecie o apostołstwie świeckich *Apostolicam actuositatem* Soboru Watykańskiego II (art. 2) tożsamość terminów: posługa zbawcza Kościoła i apostołstwo²⁷:

Tak szeroka definicja apostołstwa, przyjęta przez Ojców Soboru, zawiera w sobie rzeczowo wszystkie te elementy, które powyżej zostały związane z pojęciem „eklezjologia pastoralna”. Cel działania Kościoła, jakim jest „uczynić wszystkich ludzi uczestnikami zbawczego odkupienia” dotyczy tej samej rzeczywistości, którą zawiera pojęcie *koinōnia*. Wszelka działalność wyrażająca się we wszystkich funkcjach Kościoła sprawowanych przez wszystkich wierzących nazywa się apostołstwem. Nauka, której przedmiotem byłaby ta działalność rozpatrywana w świetle istoty Kościoła, a więc teologicznie, może więc być nazwana „teologią apostołstwa”, a nazwa ta oznaczałaby rzeczowo to samo, co termin „teologia pastoralna” lub „eklezjologia pastoralna”²⁸.

²⁴ Tamże.

²⁵ *Handbuch der Pastoraltheologie. Praktische Theologie...*, dz. cyt.

²⁶ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 523-524.

²⁷ „Kościół powstał po to, by poprzez rozszerzanie królestwa Chrystusa po całej ziemi ku chwale Boga Ojca uczynić wszystkich ludzi uczestnikami zbawczego odkupienia i by przez nich cały świat rzeczywiście został skierowany ku Chrystusowi. Każda bowiem działalność Mistycznego Ciała, zwrócona ku temu celowi, nazywa się apostołstwem, które Kościół wypełnia poprzez wszystkie swoje członki, jednakże różnymi sposobami. Powołanie chrześcijańskie ze swej natury jest bowiem powołaniem do apostołstwa” (DA 2).

²⁸ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 524.

W refleksji pastoralnej Księdza Blachnickiego jako propozycje nowej nazwy teologii pastoralnej pojawiają się określenia związane z pojęciem „życia”. Dość długo posługiwał się nazwą „teologia żywego Kościoła”²⁹, nawiązując do „eklezjologii pastoralnej”. Pisał:

Nazwy „eklezjologia pastoralna” i „teologia żywego Kościoła” można by używać zamiennie. Lepiej jednak będzie, i tak chyba przyjmie się w praktyce, by określenia „teologia żywego Kościoła” używać w sensie eksplikatywnym w odniesieniu do nazwy „eklezjologia pastoralna”. Chcąc więc wyjaśnić bliżej, jaki jest przedmiot „eklezjologii pastoralnej”, należałoby mówić: „eklezjologia pastoralna” jest „teologią żywego Kościoła”. Kościół żywy, a więc Kościół pojęty jako byt żywy i konkretny, byłby więc właściwym przedmiotem tej dyscypliny³⁰.

Dopełnienie refleksji nad poszukiwaniem nazwy dla teologii pastoralnej stanowi oczywiście nazwa, którą preferujemy, to znaczy „eklezjologia pastoralna”. Jej przyjęcie Czcigodny Sługa Boży uzasadnił następująco:

Ponieważ [...] przedmiot tej naukowej refleksji jest bliżej określony jako „Kościół”, przeto zamiast o teologii pastoralnej można mówić precyzyjniej o „eklezjologii pastoralnej”. Nazwa ta [...] nie tylko oznacza, ale nazywa adekwatnie naukę, o której tu jest mowa. Pierwszy człon tej nazwy określa jej „przedmiot materialny” [...]. Drugi człon wskazuje na „przedmiot formalny” tej dyscypliny [...]; termin „pastoralny” [...] może posłużyć do adekwatnego nazwania dyscypliny poświęconej urzeczywistnianiu się Kościoła, jeżeli nada się mu właściwą interpretację, zgodną z danymi biblijnymi³¹.

Przyjmując tę nazwę, wiąże się ten przedmiot z nurtem odnowy teologii pastoralnej, to znaczy z jej eklezjologiczną dedukcją, co – jak pamiętamy –

²⁹ „Określenie «eklezjologii pastoralnej» teologią żywego Kościoła wskazywałoby więc, że przedmiotem tej dyscypliny jest Kościół pojęty jako byt żywy i konkretny, a więc Kościół, o ile istnieje «teraz», w określonym momencie czasu oraz w ściśle określonych warunkach, w jednorazowej, niepowtarzalnej sytuacji; Kościół w swoim istnieniu pojęty nie statycznie (tak bowiem można go ująć tylko abstrakcyjnie!), ale dynamicznie, to znaczy skierowany ku przyszłości, będący w akcie przechodzenia ku niej, w całym szeregu rozwijających się w nim procesów życiowych. Tak pojęty «Kościół żywy» trzeba przy tym określić bliżej w kategoriach życia osobowego, cechującego się tym, że nosi ono w sobie swoją istotę jako coś danego i równocześnieadanego, a więc w części zrealizowanego, a w części normatywnieadanego, jako zobowiązujące wezwanie. Proponowane określenie implikuje więc postulowany zawsze w określaniu przedmiotu teologii pastoralnej moment aktualności [...]. Oznacza to, że Kościół żyje albo jest «Kościółem żywym» wtedy, gdy jest wspólnotą ludzi z Bogiem przez Chrystusa i w Duchu Świętym oraz ludzi pomiędzy sobą. O ile Kościół jest zrealizowaną wspólnotą, o tyle żyje, o tyle jest «Kościółem żywym», a tym samym życiodajnym. *Koinōnia* jest również zasadą «eklezjologii pastoralnej» jako «teologii życia Kościoła» lub «teologii żywego Kościoła». Określa ona bowiem i determinuje, co i jak należy czynić, aby Kościół żył, aby urzeczywistnił się jako byt żywy i konkretny. Określenie tego jest zadaniem «eklezjologii pastoralnej», dlatego musi ona uczynić pojęcie *koinōnia* swoją zasadą, podstawą dedukcji swoich twierdzeń i wskazań”. Tamże, s. 525.

³⁰ Tamże, s. 526.

³¹ Tamże, s. 523; F. Blachnicki, M. Marczewski, *Wprowadzenie do współczesnej teologii pastoralnej*, dz. cyt., s. 32.

pozwoili „wyplatac sie” z teologiczno-pastoralnego *a priori* i *circulus vitiosus* tradycyjnej osiemnasto- i dziewietnastowiecznej teologii pastoralnej³². To, ze Ksiadz Blachnicki byl przekonany o adekwatnosci i potrzebie stosowania tej nazwy, swiadczy propozycja podzialu przedmiotu materialnego eklezjologii pastoralnej, majac na uwadze

[...] „eklezjologie pastoralna” jako dyscypline uniwersytecka, w pelni rozbudowana, beda przedmiotem badan i wykladow w instytutach pastoralnych lub specjalistycznych sekcjach wyzszych kursow teologii [...]. W związku z takim ujeciem przedmiotu eklezjologii pastoralnej zachodzi koniecznosć jej podzialu na „czesc ogólna” i „czesc szczegolowa”. Czesc pierwsza obejmowalaby bogata problematyke, ktorej dawniej nie uwzględniano, a ktora dotyczy zasad teologicznych urzeczywistniania sie Kościoła jako calosci oraz analizy sytuacji Kościoła we wspolczesnym swiecie, wraz z wynikajacymi z tej analizy imperatywami dzialania Kościoła. Czesc druga zajmowalaby sie czesciowymi aspektami urzeczywistniania sie Kościoła badz jego poszczegolnymi funkcjami zyciowymi, badz poszczegolnymi plaszczynami czy „terenami” jego urzeczywistniania sie (jednostka, rodzina, wspolnota lokalna)³³:

A. Eklezjologia pastoralna ogólna

I. Wstep metodologiczny

II. Teologia urzeczywistniania sie Kościoła

1. Kerygmatyka ogólna

2. Teologia posrednictwa zbawczego

a) Personalistyczno-chrystologiczna i koinonistyczno-pneumatologiczna zasada formalna zycia i dzialania Kościoła

b) Podmiot posrednictwa zbawczego

c) Podstawowe funkcje Kościoła

III. Kairologia

1. Kairologia ogólna

2. Kairologia teologiczno-historyczna

3. Kairologia teologiczno-antropologiczna

4. Kairologia teologiczno-socjologiczna

5. Kairologia teologiczno-prawna

IV. Prakseologia pastoralna

1. Strategia Kościoła

³² Przyjecie tej nazwy „umozliwi natomiast zgodne z duchem eklezjologii budowanie nowych ujec teologii pastoralnej odpowiadajacych kazdorazowej refleksji Kościoła nad samym soba, jak tego przyklad mamy w postulowanej ostatnio przez Ojcow Nadzwyczajnego Synodu Biskupow z 1985 roku eklezjologii *communio*” (Blachnicki, Marczewski, jw., s. 33).

³³ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 536. Chcialbym tu wskazac na zasadnicza ceche tego podzialu, a mianowicie na operowanie nazwa „eklezjologia pastoralna” oraz, co niezwykle wazne, odrzucenie tradycyjnego podzialu eklezjologii pastoralnej wedlug trzech urzedow Chrystusa i Kościoła, jako nieprzystajacego do nowej swiadomosci tej dyscypliny i nieobejmujacego calego zakresu jej przedmiotu.

2. Organizacja i plan duszpasterstwa Kościoła lokalnego
3. Pedagogika pastoralna

B. Eklezjologia pastoralna szczegółowa

- I. Urzeczywistnianie się Kościoła na płaszczyźnie znaku
  1. Liturgika pastoralna
  2. Homiletyka
- II. Urzeczywistnianie się Kościoła w życiu jednostkowym
  1. Katechetyka
  2. Misjologia
  3. Ascetyka pastoralna (formacja chrześcijan dorosłych)
- III. Urzeczywistnianie się Kościoła we wspólnocie
  1. Diakonia
  2. *Caritas*
  3. Teologia pastoralna społeczna³⁴.

* * *

Refleksja kończąca podjęty temat związany z poszukiwaniem odpowiedniej nazwy dla teologii pastoralnej wiąże się z ukazaniem adekwatnego związku, jaki zachodzi pomiędzy ujęciem (rozumieniem) teologii pastoralnej a obrazem Kościoła (Chrystusa) wypracowanym w refleksji dogmatycznej. Jest to zadanie eklezjologii/teologii pastoralnej, by wyprowadzić z istniejącej współczesnej eklezjologii lub wskazać na istniejącą w niej syntezę tak, „aby mogła się stać «obrazem wiodącym» dla działającego Kościoła”³⁵:

Pojęcie „obraz wiodący” (*Leitbild*) należy przy tym rozumieć w sensie, jaki nadał mu Mannes Dominikus Koster (1901–1981). Według niego rzeczywistość misterium Kościoła nie da się trafnie wyrazić w żadnej definicji ani w jakimś pojęciu teologicznym. Można ją natomiast przedstawić w jakimś obrazie, wyrażającym totalność istoty Kościoła zgodnie z wolą Chrystusa. Kościół w każdej epoce musi posiadać w swej świadomości taki obraz, w świetle którego może oceniać poprawność wypowiedzi teologicznych na swój temat oraz kierować swoim działaniem i urzeczywistnianiem się. Taki totalny „obraz wiodący” może przy tym istnieć tylko „jeden” i musi on znajdować się w podstawowych źródłach, w których od początku i niezmiennie wyraża się świadomość Kościoła. Są nimi: Pismo Święte i liturgia. Zdaniem Kostera Kościół, określający siebie na Soborze Watykańskim II, posiadał tego rodzaju totalny *Leitbild* znajdujący się u podstaw wypowiedzi wszystkich dokumentów soborowych [...]. To pojęcie lub ten „obraz wiodący” Kościoła

³⁴ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 542-543. Komentarz do schematu: s. 536-542, 543-545. Zob. M. Marczewski, *Od nauki o trzech urządzeniach Chrystusa do sposobu urzeczywistniania się Kościoła*, w: „*Fructus Spiritus est caritas*”. *Księga jubileuszowa ofiarowana Księdzu Profesorowi Franciszkowi Drączkowskiemu*, red. M. Wysocki, Lublin 2011, s. 803-810.

³⁵ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 193.

będzie służył za podstawę do wypracowania zasady formalnej teologii pastoralnej i duszpasterstwa, która pozwalałaby na bardziej precyzyjne i jednoznaczne określenie zasad jego działania i urzeczywistniania się w każdorazowej historycznej sytuacji. W cytowanym artykule Koster wysuwa i uzasadnia tezę, że obrazem wiodącym eklezjologii *Vaticanum II* jest idea ludu Bożego³⁶.

Czcigodny Sługa Boży za *obraz wiodący* eklezjologii *Vaticanum II* uznał *wspólnotę*³⁷, co zaowocowało napisaniem pracy: *Eklezjologiczna dedukcja teologii pastoralnej* (Lublin 1971). Przyjęcie przez Księdza Blachnickiego wspólnoty jako zasady formalnej życia i działania Kościoła (teologii pastoralnej)³⁸ jest szczególne, a mianowicie jest to rozumienie „Kościoła jako Wspólnoty”, a jednocześnie „Wspólnoty jako Sakramentu Kościoła”:

„*Obrazem wiodącym*” soborowej wizji Kościoła, przenikającym wszystkie dokumenty i wskazującym na właściwą treść kryjącą się we wszystkich innych stosowanych przez Sobór obrazach i określeniach Kościoła (lud Boży, ciało Chrystusa, oblubienica Chrystusa, świątynia Ducha Świętego), jest pojęcie „Kościoła – Wspólnoty”, określone bliżej przez pojęcie sakramentu. Kościół jest „Wspólnotą – Sakramentem”, to znaczy wspólnotą będącą znakiem, zapowiedzią i początkiem wspólnoty eschatologicznej, ostatecznej oraz sakramentem wspólnoty, to znaczy jej skutecznym znakiem (lub znakiem i narzędziem) w odniesieniu do tych, którzy są

³⁶ Tamże, s. 193-194. Zob. M.D. Koster, *Zum Leitbild von der Kirche auf dem II Vatikanischen Konzil*, „Theologische Quartalschrift” 145(1965), s. 13-41. Ksiądz Profesor Bartnik przywołuje w związku z tym cytaty z Konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*, nr 6: „Wewnętrzna natura Kościoła daje się nam poznać poprzez rozmaite obrazy, które brane bądź z życia pasterskiego, bądź z uprawy roli, bądź z budownictwa, bądź wreszcie z życia rodzinnego i narzeczeństwa, mają oparcie w księgach proroków”. I wskazuje także na kilkadziesiąt „nazw o swoistym charakterze piktograficznym”, nazywając je wszystkie mianem „świętej mozaiki eklezjologicznej”. Podkreśla jeszcze jeden ważki moment: „Wszystkie obrazy, metafory i figury Kościoła z czasów jego narodzin i «dzieciństwa» były wyrazem żywej ciągłości idei wyrażonych w Piśmie Świętym, zakładały tożsamość historii zbawienia między Osobą Chrystusa a Kościołem, widziały Kościół chrześcijański jako jedyne miejsce i czas Misterium Zbawienia i dążyły do ujęcia wspólnego i integralnego obrazu głębi [...]. Wraz z rozwojem świadomości kościelnej i nauki o Kościele piktogramy eklezjologiczne coraz bardziej rozwijano w złożone opisy, idee i pojęcia, mimo że to groziło niekiedy pewnym zacieraniem misteryjnej głębi Kościoła. W całości jednak okazało się, że należy unikać ujęć Kościoła Jezusa Chrystusa jednostronnych, wąskich i ekskluzywnych. A już całkowicie niedopuszczalne są próby redukcji Kościoła do sfery czysto świeckiej, naturalnej, politycznej” (Cz.S. Bartnik, *Dogmatyka katolicka*, dz. cyt., s. 15-17). Lubelski Teolog w traktacie poświęconym eklezjologii pisał o głównych ideach eklezjologicznych, do których należą: eklezja, społeczność, Ciało Chrystusa, lud Boży, świątynia Ducha Świętego, wspólnota, historia zbawienia (tamże, s. 17-44).

³⁷ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 492. Zob. także: N. Widok, *Charakterystyczne cechy patrystycznej „eklezjologii communio”*, w: „*Communio*” w chrześcijańskiej refleksji o Kościele, red. A. Czaja, M. Marczewski, Lublin 2004, s. 79-107; A. Czaja, „*Communio*” w eklezjologii Soboru Watykańskiego II i w dokumentach posoborowych, w: Tamże, s. 109-133.

³⁸ Wspólnota jest tu rozumiana tak, jak ją przedstawił w swojej pracy Ferdinand Klostermann: *Prinzip Gemeinde. Gemeinde als Prinzip des kirchlichen Lebens und der Pastoraltheologie als der Theologie dieses Lebens*, Wien 1965 (*Wspólnota zasadą. Wspólnota jako zasada życia Kościoła i teologii pastoralnej jako teologii tego życia*).

do niej powołani, a znajdują się jeszcze poza zasięgiem jej widzialnej realizacji. Kościół zaś jest taką „Wspólnotą – Sakramentem”, o ile jest faktycznie zrealizowaną w Duchu Świętym *koinōnia* ludzi (osób) z Chrystusem i pomiędzy sobą, nie tylko wewnątrz, ale w sposób zewnętrzny i widzialny. Urzeczywistnianie tak pojętej wspólnoty jest zasadą życia i działania Kościoła oraz teologii urzeczywistniania się Kościoła, zgodnie z soborową samoświadomością Kościoła³⁹.

Ten cytat to tekst tezy piętnastej ze szczególnego *resumé* trzydziestu dwóch tez uzasadniających przyjęcie wspólnoty jako zasady formalnej życia i działania Kościoła⁴⁰, przyjętych przez Czcigodnego Sługę na wzór *Trzydziestu sześciu tez z teologii praktycznej* ks. Antoniego Grafa, który swą refleksją nad teologią pastoralną dokonał „przewrotu kopernikańskiego” w tej dziedzinie⁴¹. Tezy dalsze, od szesnastej do trzydziestej drugiej, przedstawiają w skrócie efekty pracy Księdza Blachnickiego.

BIBLIOGRAFIA

- Arnold F.X., *Pastoraltheologische Ansätze in der Pastoral bis zum 18. Jahrhundert*, w: *Handbuch der Pastoraltheologie*, Bd. 1, hrsg. von F.X. Arnold, K. Rahner [et al.], Freiburg–Basel–Wien 1964, s. 15-39.
- Bartnik Cz. S., *Dogmatyka katolicka*, t. 2, Lublin 2003.
- Blachnicki F., *Chrystus i Duch Święty u początków Kościoła. Pneumatologiczny wymiar Kościoła i jego konsekwencje pastoralne*, w: *Duch, który jednoczy. Zarys pneumatologii*, red. M. Marczewski, Lublin 1998, s. 199-210.
- Blachnicki F., *Godziny Taboru*, Carlsberg–Lublin 1989.
- Blachnicki F., *O eklezjologiczną koncepcję teologii pastoralnej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 8(1965) z. 1, s. 63-74.
- Blachnicki F., *Teologia pastoralna ogólna*, t. 1, cz. 2: *Eklezjologiczna dedukcja teologii pastoralnej*, Warszawa 2015.
- Blachnicki F., Marczewski M., *Wprowadzenie do współczesnej teologii pastoralnej: od pastoralnoteologicznego aprioryzmu do Kościoła – sakramentu wspólnoty*, Kraków 2014.
- Czaja A., „*Communio*” w eklezjologii Soboru Watykańskiego II i w dokumentach posoborowych, w: „*Communio*” w chrześcijańskiej refleksji o Kościele, red. A. Czaja, M. Marczewski, Lublin 2004, s. 109-133.
- Czaja A., *Ku nowej formule dogmatycznej: jedna osoba w wielu osobach*, w: *Duch, który jednoczy. Zarys pneumatologii*, red. M. Marczewski, Lublin 1998, s. 259-293.

---

³⁹ F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, dz. cyt., s. 493.

⁴⁰ Tamże, s. 487-501.

⁴¹ Tamże s. 59.

- Graf A., *Kritische Darstellung des gegenwärtigen Zustandes der praktischen Theologie*, Tübingen 1841.
- Graf A., *Trzydzieści sześć tez z teologii praktycznej*, tłum., oprac. i wstęp M. Marczewski, „Roczniki Teologiczne” 63(2016), s. 243-253.
- Handbuch der Pastoraltheologie. Praktische Theologie der Kirche in ihrer Gegenwart*, Bd. 1-5, hrsg. F.X. Arnold, K. Rahner [et al.], Freiburg–Basel–Wien 1964–1972.
- Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja apostolska Pastores dabo vobis o formacji kapłanów we współczesnym świecie*, Città del Vaticano 1992.
- Kamiński R., *Ujęcia teologii pastoralnej na Zachodzie w okresie posoborowym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 26(1983), s. 3-30.
- Klostermann F., *Pastoraltheologie heute*, w: *Dienst an der Lehre. Studien zur heutigen Philosophie und Theologie*, Wien 1965, s. 49-108.
- Klostermann F., *Prinzip Gemeinde. Gemeinde als Prinzip des kirchlichen Lebens und der Pastoraltheologie als der Theologie dieses Lebens*, Wien 1965.
- Koster M.D., *Zum Leitbild von der Kirche auf dem II Vatikanischen Konzil*, „Theologische Quartalschrift” 145(1965), s. 13-41.
- Marczewski M., *Chrystologiczny dogmat Chalcedonu we współczesnej teologii pastoralnej*, „Vox Patrum” 38(2000), s. 381-392.
- Marczewski M., *Od nauki o trzech urzędach Chrystusa do sposobu urzeczywistniania się Kościoła*, w: „*Fructus Spiritus est caritas*”. *Księga jubileuszowa ofiarowana Księdzu Profesorowi Franciszkowi Drączkowskiemu*, red. M. Wysocki, Lublin 2011, s. 803-810.
- Marczewski M., *Rautenstrauch Franz Stephan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 1235-1236.
- Marczewski M., *Rahner Karl. IV. Myśl teologiczna. 2. Teologia pastoralna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 1163-1164.
- Mette N., *Die Tübinger pastoraltheologische Schule*, w: *Von der Pastoraltheologie zur Praktischen Theologie 1774–1974*, hrsg. E. Weinzierl, G. Griesl, Salzburg–München 1975, s. 67-89.
- Müller J., *Zu den theologiegeschichtlichen Grundlagen der Studienreform Rautenstrauchs*, „Theologische Quartalschrift” 146(1966), s. 62-97.
- Schneider W., *Pastoraltheologie im Kontext der Studienreform Franz Stephan Rautenstrauchs*, w: *Wege der Pastoraltheologie: Texte einer Bewußtwerdung*, Bd. 1, hrsg. A. Zottl, W. Schneider, Eichstätt 1986, s. 15-23.
- Schurr V., *Pastoraltheologie im 20. Jahrhundert*, w: *Bilanz der Theologie. Perspektiven, Strömungen, Motive in der christlichen und nicht-christlichen Welt*, hrsg. von H. Vorgrimler, R. van der Gucht, Bd. 3, Freiburg i. Br. 1970, s. 371-435.

Schuster H., *Die Geschichte der Pastoraltheologie*, w: *Handbuch der Pastoraltheologie*, Bd. 1, hrsg. von F.X. Arnold, K. Rahner [et al.], Freiburg–Basel–Wien 1964, s. 40-92.

Widok N., *Charakterystyczne cechy patrystycznej „eklezjologii communio”*, w: *„Communio” w chrześcijańskiej refleksji o Kościele*, red. A. Czaja, M. Marczewski, Lublin 2004, s. 79-107.